

С. М. Міщук
кандидат історичних наук

Міжнародний науково-технічний університет

м. Київ

**ЗАРОДЖЕННЯ НАУКОВОГО ОПИСУ РУКОПИСНИХ
ПАМ'ЯТОК ТА СТАРОДРУКІВ ЯК НАПРЯМ
УКРАЇНСЬКОГО КНИГОЗНАВСТВА:
ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.**

В історії українського книгознавства є важливий період формування такого його розділу, як історія української рукописної книги та стародруку, пов'язаний із загальними тенденціями становлення спеціальних історичних дисциплін у 80-х роках ХІХ–10-х роках ХХ ст. На цьому етапі опису рукописної та стародрукованої книги було накопичено достатньо емпіричного досвіду для узагальнення єдиної методологічної основи – наукового опису пам'ятки історії та культури, “археології книги”. Ці основоположні науково-методичні засади опису книги дали змогу вченим поглиблювати подальше вивчення історії книги в цілому, виявляти основні методи дослідження книги з позицій її атрибуції та ідентифікації; вони заклали принципи камерального опису рукописної книги та бібліографії стародруку як історичного джерела.

Діяльність відомих українських учених ХІХ – початку ХХ ст. в галузі збирання та наукового опису книжково-рукописної спадщини стала предметом студіювання сучасних дослідників книги – Я. Ісаєвича, В. Ульяновського, Г. Ковальчук, О. Колосовської, Н. Шалашної, М. Галушко, С. Сохань, Н. Королевич, Н. Черниш та ін. Окрім загальнотеоретичних питань, згадані фахівці вивчали також внесок в історико-книгознавчу проблематику окремих визначних особистостей, зокрема, М. Максимовича, А. Петрушевича, І. Свенціцького, М. Петрова, І. Кривецького, І. Огієнка, С. Маслова та ін. Дослідження також здійснювалися і за географічним принципом (так, вивчалися Західний та Наддніпрянський регіони України).

© С. М. Міщук, 2007

Загальний огляд історіографії українського книгодрукування в Україні, Росії, Польщі, інших державах подано в працях Я. Ісаєвича¹. Наукові здобутки в галузі вивчення рукописних книг наприкінці ХІХ – у ХХ ст. висвітлюються в дослідженнях Л. Дубровіної, зокрема, історіографічні та кодикологічні аспекти опису української рукописної книги².

Першою історіографічною спробою узагальнення досягнень книгознавчих студій та вивчення рукописної книги є статті та дисертаційна робота Н. Шалашної³, в яких розглядається формування історико-книгознавчих досліджень та історії книги як окремої науки в Україні в ХІХ ст. Вчена провела значну роботу, залучила до наукового обігу новий джерельний матеріал, отримала цікаві висновки. Однак, поряд з тим, деякі твердження Н. Шалашної викликають певний сумнів, зокрема, про те, що “вже з початку ХІХ ст. визначилося в загальних рисах *розуміння предмета історичного книгознавства*”, і що вже в другій половині ХІХ ст. “здійснився перехід від спорадичного вивчення окремих історико-книгознавчих питань до *системної, цілеспрямованої* праці з формування історичної картини розвитку книги в Україні”⁴. Незважаючи на наукову цінність досліджень Н. Шалашної і її значний внесок в історико-книгознавчі студії, ця складна тема потребує подальшого поглибленого вивчення, оцінки наукових реалій на більш широкому джерельному та історіографічному матеріалі.

Вимагають уточнення і деякі інші твердження про “здобутки в сфері формування методики дослідження історії книги”: так, порівняльно-історичний та класифікаційний методи дослідження є не специфічно книгознавчими, а загальнонауковими, а палеографічний метод є атрибутивним методом філологічних наук, пов’язаним з історією письма.

На нашу думку, історичним працям першої і, значною мірою, другої половини ХІХ ст. в галузі історії книги властива цілком очевидна описовість, хоча багато тогочасних дослідників уже почали залучати певні аналітичні методи до вивчення походження, історії та побутування книги, зокрема, окремих пам’яток. Дослідження ще не набули системності: найбільш привабливою для студіювання вважалася історія друкарства, інші історико-книгознавчі напрями не отримали стабільного планомірного розвитку. Камеральні описові методи щодо рукописних книг і стародруків знаходилися на стадії становлення, почавши виокремлюватися із методів інших наук, передусім, філологічних.

Отже, оцінка реальних досягнень у галузі теорії книги, на нашу думку, вимагає більш детального розуміння співвідношення емпіричної стадії становлення окремої науки та її повноцінного формування.

Залишаються відкритими й деякі інші питання методологічного плану – про стан і рівень історико-книгознавчих досліджень у XIX ст., про формування обсягу та основного змісту історичного книгознавства як такого, з'ясування термінів та понять, зокрема, таких, як “історія книги”, “історичне книгознавство”, “історико-книгознавчі дослідження”, “історія книжної культури”, “історія книгодрукування” тощо, їх співвідношення. Системні дослідження історії книги можуть здійснюватися лише тоді, коли вже є підготовлена практична стадія, що накопичує джерельний масив, достатній для достовірного і системного вивчення, коли історія книги як галузь науки існує як цілісна система взаємопов'язаних компонентів, що перебувають у сталому структурно-функціональному зв'язку

Просопографічні студії, які нині набули найбільшого розвитку, певною мірою звужують загальну оцінку стану розвитку української історії книги цього періоду, визначення ролі окремих напрямів у вивченні книги як взаємопов'язаного процесу становлення на той час *синкретичної* книгознавчої науки, яка перебувала в другій половині XIX – на початку XX ст. на практичній стадії свого становлення. Синтез різних аспектів дослідження книги, як рукописної, так і стародрукованої, що характеризує наступний етап, вимагає більш узагальненого підходу до оцінки спільного внеску вчених, які працювали в Україні, а також неупередженої оцінки історії книги як частини загального книгознавства.

Серед таких недостатньо оцінених в історіографії аспектів є розвиток камеральних методів опису рукописних та стародрукованих книг в Україні. Він відбувався в єдиному руслі розвитку історико-філологічних студій стосовно історії книжкових пам'яток і пов'язаний з необхідністю бібліографічного та археографічного опису рукописів і стародруків як історичних джерел, що живлять загальні та спеціальні знання.

Становлення археографії рукописної книги, як і бібліографії стародрукованої, проявилось ще в XIX ст., разом з осмисленням свого історичного минулого, як частини національної культури і книги як її носія. Цей процес почався з вивчення старовини, створення каталогів рукописних книг та стародруків, що було виклика-

но необхідністю виявлення, інвентаризації та введення до наукового обігу пам'яток слов'янської книжної культури.

Українські території входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, тому на цих теренах сформувалися різні школи істориків та бібліографів книги, однак, за відомим усім науковцям висловом про те, що наука не знає кордонів, обидві школи розвивалися за однаковими законами та на однакових методичних засадах.

Інтерес до минулого викликав появу праць з історії друку – це період 30–50-х років XIX ст., зокрема, першим галицьким дослідником, який залучив наукові методи до дослідження історії друкарень, вважається Д. Зубрицький⁵. Його праця перевидавалася російською мовою та, з доповненнями А. Петрушевича, українською – в 1813 р. на сторінках “Временника Ставропигийского института”.

У Наддніпрянській Україні перші дослідження історії друкарень знаходимо в працях київського митрополита Є. Болховітінова, який зібрав власну велику бібліотеку із значною кількістю стародруків. Він відомий своїми описами Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору та Київської єпархії, де висвітлювалася історія створення на початку XVII ст. Є. Плетенецьким лаврської друкарні на тлі загального розвитку слов'янського книгодрукування, починаючи від Ш. Фіоля, Ф. Скорини та І. Федорова⁶. Розглядаючи специфічні особливості лаврських видань, Є. Болховітінов широко залучав архівні документи та критично розглядав їх джерельну значимість. Його ґрунтовна праця “Словарь исторический о бывших писателях духовного чина Греко-Российской церкви” й досі має велике значення для вивчення історії церкви і нещодавно перевидавався⁷.

Митрополит уважно досліджував книгу, багато працював над вивченням її історії, однак, на жаль, ці результати не склали фундаментальної книгознавчої праці – лише на сторінках “Вестника Европы” в 1813 р. з'явився його загальний огляд стосовно слов'яно-руських друкарень⁸. Щоправда, наукова спадщина Є. Болховітінова ще недостатньо вивчена⁹.

Я. Ісаєвич та Н. Шалашна вважають, що першою книгознавчою працею є “Книжная старина южнорусская” М. Максимовича (1836 р.), який спробував зібрати всі можливі відомості про історію друкарень і особисто вивчав монастирські архівні та книжкові зібрання Києва¹⁰. Неординарним підходом до використання дже-

рел, до опису книг та вивчення історії друкарень ця праця запровадила прогресивний на той час науковий метод дослідження, справила помітний вплив на розвиток значного інтересу до цієї теми в другій половині XIX ст. і стала явищем у науці¹¹.

Подальші дослідження історії друкарства вимагали від учених XIX ст. вдосконалення методів опису книги та розширення джерельної бази досліджень. У свою чергу, опис книжок надавав матеріал для узагальнень як у галузі вивчення історії друку, так і для студій з літератури, текстології, мистецтва. Історія книги, так само як й інші наукові галузі, на стадії становлення користувалася науковою методикою інших споріднених наук.

У другій половині XIX ст. починається масштабне колекціонування документів та книжкових пам'яток, відпрацьовування методів описування, що досягають свого апогею наприкінці XIX – на початку XX ст. Це добре простежується за виданнями описів рукописів та стародруків. Одночасно з описуванням книг розвивається й дослідження історії друкарень та персоналій першодрукарів.

Друга половина XIX ст. на українських, російських та польських територіях стала періодом викристалізування розуміння необхідності проведення “інвентаризації” пам'яток культури, створення *оглядово-облікового* типу каталогів рукописних книг та стародруків (вони мали паралельну назву – “охоронні описи”). В країнах Західної Європи ці процеси почалися у XVIII ст., і наука там уже накопичила певний досвід у цій галузі¹². Однак під час описування слов'янських рукописів та стародруків з'ясувалося, що для отримання достовірних даних необхідно проведення значної додаткової наукової роботи з книгою, зокрема, рукописною, яка вимагала глибоких знань для атрибуції.

Перші російські археографи рукописної книги укладають свої фундаментальні каталоги вже в першій половині – середині XIX ст. Так, П. Соколов підготував опис рукописних книг бібліотеки Академії наук у Санкт-Петербурзі¹³; К. Калайдович та П. Строев описали пам'ятки з бібліотеки графа Ф. Толстого; П. Строев – бібліотеку Імператорського Московського товариства історії та старожитностей російських; перший видавець “Остромирова євангелія” А. Востоков – бібліотеку Московського Румянцевського музею¹⁴. Опису рукописів Імператорської публічної бібліотеки присвячено каталог А. Бичкова¹⁵. Для наступних поколінь дослідників ці праці стали своєрідними археографо-бібліографічними підручниками.

У 70–80-х роках XIX ст. видаються каталоги А. Вікторова, Ф. Бу-слаєва, О. Горського та К. Нєвоструєва, М. Сперанського, П. Строе-ва, В. Ундольського, О. Попова, О. Титова, А. Яцимирського, Д. Про-зоровського та ін.¹⁶ Опис деяких рукописних книг з бібліотеки Троїце-Сергієвої лаври належить архімандриту Леоніду¹⁷. Е. Калуж-няцький доповнює бібліографію російського церковного друку¹⁸.

У 90-х роках XIX ст. описування колекцій та зібрань продов-жується А. Родосським, який підготував фундаментальний опис рукописів Санкт-Петербурзької духовної академії, та М. Сперан-ським, який здійснив опис рукописних книг Тверського музею¹⁹. Короткий огляд колекцій Росії подає В. Іконников²⁰. П. Георгієв-ський перед Першою світовою війною видає фундаментальний опис зібрання М. Тихонравова²¹.

Поглибленими палеографічними дослідженнями характеризу-ється кінець XIX – початок XX ст., зокрема, видається ґрунтовна праця М. Лихачова, присвячена історії паперу та папірень у Мос-ковській державі²².

Процес описування рукописної книги та стародруку в XIX – на початку XX ст. як в Російській імперії, так і в Галичині характе-ризувався створенням науково-методичних засад опису рукопис-них пам'яток та стародруків з відпрацюванням принципів науково-го опису кирилических рукописних книг, їх основних характеристик та узгодженням певного набору описових рубрик. Здійснюються перші спроби узагальнення наукових засад не лише літературо-знавчого та мовознавчого, а й кодикологічного опису, створюються підручники з палеографії слов'янської книги, зокрема, “Славяно-русская палеография” О. Соболевського²³, який розвиває палео-графічні дослідження слов'яно-руських рукописів²⁴, продовжуючи студії І. Срезневського²⁵.

Взагалі, основним методом для рукописних книг був палеогра-фічний, оскільки опис книги зароджувався в надрах літературознав-ства та мовознавства, однак особливістю цих описів була надзви-чайна різноплановість як кількісних характеристик, так і наукових напрямів.

Починаючи з останньої третини XIX ст. в дослідженні руко-писних книг поступово виділяються окремі аспекти, що складають необхідне тло комплексного дослідження рукопису: мовознавчий, літературознавчий, джерелознавчий, текстологічний, філіграно-знавчий та ін.²⁶ Зацікавлення конкретного вченого відображались

на його описах: в першу чергу зверталася увага на детальний аналіз тих характеристик книги, що відповідали його професійно-науковій спеціалізації.

Так, Ф. Титов використав власний досвід історика друкарської справи для написання праці “Типографія Києво-Печерської Лаври” (К., 1918)²⁷; у ґрунтовних описах рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, складених М. Сперанським, превалював мовознавчий аспект²⁸. Поглиблений філологічний опис рукописів характеризує наукові студії стосовно рукописних книг Д. Абрамовича²⁹. Детально описує євангелія київських книгосховищ Г. Крижанівський, додаючи ґрунтовний палеографічний опис рукописів та здійснюючи мовно-текстологічний аналіз³⁰. Величезне значення для української науки мали бібліографічні дослідження викладача КДА С. Голубєва, знаного літературознавця, дослідника історії книги та бібліографа³¹.

Перші методики опису та каталоги стародруків і рукописних книг не розроблялися паралельно, і це цілком закономірно, адже рукописна книга є більш складною за атрибутуванням і, відповідно, більш трудомісткою для описування. Тому першим посібником, що узагальнював досягнення в галузі опису, був “Очерк славяно-русской библиографии” В. Ундольського, присвячений стародрукованим виданням³².

Тоді ж почалося активне вивчення регіональних – волинських, подільських, чернігівських – колекцій рукописних книг та стародруків. На цих теренах працювали С. Барановський (історія волинських православних друкарень³³), Т. Беленький (церковно-богослужбові книги із збірки комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії³⁴) та деякі ін.

Рукописи Почаївської лаври, передані до Церковно-археологічного музею при КДА, вперше були описані студентом 2-го курсу церковно-практичного відділу КДА В. Березіним³⁵. Роботу високо оцінили й висунули на Євгенієво-Румянцевську премію. Ним же були описані турецько-татарські рукописи, що зберігалися в бібліотеках Санкт-Петербурга³⁶. Опис стародруків Подільського церковного історико-археологічного товариства було укладено Є. Сецінським³⁷, опис рукописів Чернігівської духовної семінарії – М. Лілеєвим³⁸, стислий список рукописів Чернігівського єпархіального давньосховища склав О. Грузинський³⁹.

Серед дослідників української рукописної книги виділяється

особистість В. Перетца, який одним з перших запровадив уніфікований археографічний опис рукописної книги та ініціював проведення археографічних експедицій⁴⁰. В Київському університеті св. Володимира, де він викладав на історично-філологічному факультеті, В. Перетц залучав до вивчення, описування, текстологічних досліджень та публікації пам'яток студентів, організував семінарії давньої літератури. Його учнями були такі видатні в майбутньому вчені, як С. та В. Маслови, М. Гудзій, О. Білецький, І. Отієнко, В. Отроковський, О. Багрій, В. Адріанова, С. Щеглова, Є. Неверова, С. Сушицький, О. Грузинський, С. Шевченко, М. Чистяков, С. Бугославський, С. Гаєвський, М. Драй-Хмара, Б. Ларін, А. Ришков та ін. Всього за 1907–1912 рр. – період професорства В. Перетца в Київському університеті – членами семінарію були 68 студентів, які працювали в галузі методології та історії літературознавства, історії мови, народної творчості, історії слов'янських і західноєвропейських літератур, нової російської та української літератури⁴¹.

Під час екскурсій, які викладач проводив для своїх студентів, були описані рукописи та стародруки в Полтаві та Єкатеринбурзі (1–9 червня 1910 р.), Житомирі (21–26 жовтня 1910 р.), Ніжині (18–20 лютого 1914 р.), у Видубицькому монастирі в Києві (30 травня – 10 червня 1915 р.)⁴².

С. Маслов був одним з найталановитіших учнів В. Перетца. Ще молодим науковцем він описав зібрання Київського університету св. Володимира, Історичного товариства Нестора-літописця, Софійської кафедри в Києві та опублікував першу свою бібліографічну працю – “Библиографические заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных изданиях”⁴³.

Отже, ще на початку свого шляху в науку С. Маслов сформувався як книгознавець і дослідник історії рукописних книг та стародруків⁴⁴, а в 38-річному віці написав свою відому працю “Критико-библиографический обзор новейших трудов по славяно-русской библиографии и палеографии”⁴⁵.

Ще одна учениця В. Перетца С. Щеглова в 1916 р. описала рукописні книги Київського художнього музею⁴⁶.

У галицьких землях, за спостереженнями О. Колосовської, В. Галушко, М. Черниш, Я. Ісаєвича, традиції збирання та наукового опису рукописів і стародруків були започатковані в ХІХ ст. Першим бібліографом стародруків вважається І. Вагилевич⁴⁷, який здійснив облік та опис друкованих книг українських авторів, написаних латинською та польською мовами⁴⁸.

У цій галузі працювали також Я. Головацький, О. Барвінський, І. Шараневич, А. Петрушевич, О. Огоновський, І. Франко, К. Студинський, В. Щурат, М. Возняк та ін.⁴⁹ Так, О. Барвінський досліджував діяльність Ставропігійного братства та окремі пам'ятки з історії книги⁵⁰; І. Франко цікавився староруськими рукописами та апокрифами⁵¹. Стародруки Мукачева та Ужгорода наприкінці XIX – на початку XX ст. були описані О. Петровим⁵². Окремі пам'ятки полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. вивчав та узагальнював у фундаментальних довідниках К. Студинський⁵³.

На другу половину XIX ст. припадає наукова діяльність Я. Головацького, широко відомого сучасним фахівцем з історії національної бібліографії автора книги “Библиография галицко-русская с 1772–1848 года”⁵⁴ та дослідника галицького друку, починаючи від 1491 р.⁵⁵ Він описував рідкісні рукописні книги та стародруки із збірок львівських церков і монастирів, зокрема, Ставропігійної церкви Успіння та монастиря св. Василя Великого (Онуфрія) в Львові⁵⁶.

За загальним визнанням, найбільший внесок у вивчення стародруків та рукописів належить А. Петрушевичу, який об'їздив у пошуках раритетів Галичину, Буковину та Закарпаття, упорядкував у Перемишлі капітульну бібліотеку й архів, досліджував історію книги, діяльність друкарень, описав значну кількість рукописних книг та стародруків з різних збірок і зібрав власну колекцію (яку сам й опрацював)⁵⁷.

Розпочалася наукова робота А. Петрушевича в 60-х роках XIX ст. Його перші книгознавчі праці присвячені опису помяника Хрестовоздвиженської церкви Успіння Богородиці в Львові та стародрукам Почаївської обителі чину св. Василя Великого⁵⁸. А ґрунтовні праці щодо життя та діяльності І. Федорова та Ф. Скорини, про початок книгодрукування на Русі і в Львові, Буквар Спиридона Соболя та інші заклали фундамент вивчення книжкової культури у 80-х роках XIX ст.⁵⁹

Тоді ж виходять його каталог церковнослов'янських рукописів та кириличних стародруків з археолого-бібліографічної виставки Ставропігійного інституту та хронологічний покажчик церковних і світських книг, що були опубліковані в Львові в період від 1574 до 1800 р.⁶⁰ Внесок А. Петрушевича в розвиток українського книгознавства як бібліографа стародрукованих видань було проаналізовано О. Колосовською, яка зазначила, що також великою заслугою вченого в галузі колекціонування і дослідження старо-

друкованої книги було й те, що йому “вдалося в багатьох своїх сучасниках розбудити зацікавлення і намагання сприяти збереженню та вивченню вітчизняної книжкової спадщини”⁶¹.

У студіях галицьких учених домінувало вивчення стародрукованої книги та історії українського друкарства, хоча й І. Шараневич і Я. Головацький приділяли деяку увагу рукописним пам'яткам⁶². Фактично камеральна археографія рукописної книги в Галичині починається з праць І. Свенціцького.

В основу збирацької діяльності видатних учених-славістів, книгознавців, бібліографів та археографів, засновників музейних колекцій світового значення в Києві та Львові І. Свенціцького та М. Петрова⁶³ було покладено концепцію книжкової пам'ятки як музейного об'єкта зокрема та об'єкта культури взагалі, що потребує поглибленого вивчення. Їхній внесок у різні напрями вивчення духовної культури українського народу, зокрема, його рукописної та книжкової спадщини, історії церкви, літератури, мистецтва, а також у діяльність наукових товариств та музейних установ, є загально-визнаним. Ці дві видатні особистості були тим знаковим явищем в історії вітчизняного книгознавства, яке об'єднувало українську науку на західних, центральних та східних територіях, що впродовж значного часу належали до різних держав. І хоча М. Петрова (1840–1921) та І. Свенціцького (1876–1956) розділяв час, який вимірюється поколінням, вони жили в одному книгознавчому вимірі.

І. Свенціцький закінчив Санкт-Петербурзький університет та Петербурзький археологічний інститут, а дисертацію захистив у Віденському університеті. М. Петров закінчив Київську духовну академію і там само захистив дисертацію. Обидва були добре обізнані з останніми досягненнями в галузі опису кирилических рукописних книг і стародруків. Обидва брали участь в археографічних експедиціях з метою розшуків рукописних пам'яток та стародруків. Обидва вибудовували фонди рідкісних книг своїх музеїв, описували пам'ятки писемності, укладали каталоги найцінніших колекцій. Фактично ними було створено концепцію музею книги⁶⁴.

У перше десятиліття ХХ ст. побачили світ фундаментальні описи зібрань Народного Дому з колекції А. Петрушевича та Музею Ставропігійного інституту в Львові, укладені І. Свенціцьким⁶⁵.

Збирацька діяльність І. Свенціцького дозволила створити унікальний фонд Українського національного музею в Львові, започаткованого митрополитом А. Шептицьким як церковний⁶⁶. На

посаді помічника бібліотекаря музею І. Свенціцький здійснив опис зібрання А. Петрушевича. Тоді ж він видав науковий опис іншомовних карпаторуських рукописних книг з бібліотеки Народного Дому в Львові, палеографічно-граматичні дослідження Буцацького та Лавришівського Євангелій, Новосадського Апостола⁶⁷. Методику опису стародруків І. Свенціцький удосконалив у каталозі книг церковнослов'янською мовою з фондів Національного музею в Львові⁶⁸.

Початок ХХ ст. є найбільш плідним у формуванні І. Свенціцького як археографа української рукописної книги⁶⁹. В 1924 р. – у 300-ті роковини від початку книгодрукування – він видав у Львові фундаментальну монографічну роботу “Початки книгопечатання на землях України”.

Особистість М. Петрова, його роль у формуванні бібліотеки Київської духовної академії, Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею вивчалися багатьма вченими, зокрема, В. Ульяновським, К. Крайнім та ін. Археографічну діяльність М. Петрова як завідувача Церковно-археологічним музеєм і бібліотекою досліджувала С. Сохань, яка розглянула його науковий та практичний внесок у створення музейної та бібліотечної колекції⁷⁰. М. Петров здійснював археографічні експедиції з метою дослідження та опису старожитностей і рукописно-книжкової спадщини місцевих архівів, бібліотек Наддніпрянської України, Волині, Поділля, а також збирання, опрацювання та збереження пам'яток церковної давнини, особливо писемних. Ґрунтовний опис рукописних зібрань КДА, ЦАМ та інших книгосховищ м. Києва продовжив його учень О. Лебедєв⁷¹.

Систематичні каталоги рукописних книг із зібрання ЦАМ КДА та інших зібрань м. Києва, укладені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. М. Петровим, містять як облікові дані (автор, назва, дата, кількість аркушів), так і розширені статті, в яких наводяться записи писців, деякі літературні особливості РК. На той час це була найдосконаліша методика опису рукописних пам'яток. З точки зору сучасної науки датування рукописів часто є неточним; статті описів хоча й викладаються в певному порядку, однак структура описів має спорадичний характер, вона не уніфікована та не універсальна. Безумовно цінним і дотепер є наведений постатейний виклад змісту, що має значення для визначення як текстових редакцій, так й історії певних жанрових різновидів писемних пам'яток⁷².

Над історією книги в цей період починає працювати й І. Огієнко⁷³, згодом – відомий вітчизняний книгознавець. В. Ляхоцький, дослідник його наукової діяльності, вважає, що вже на початку своєї роботи І. Огієнко розумів і вмотивовано обгрунтував необхідність вивчення історії української книжки як одного з важливих чинників національної культури⁷⁴.

Підводячи підсумки, можна охарактеризувати другу половину XIX – початок XX ст. як період започаткування книгознавства на “синкретичному” рівні, який базувався на методичному забезпеченні мовознавства, літературознавства та історичних досліджень і поєднував у собі бібліографо-археографічний (опис рукописних книг та стародруків), бібліотекознавчий (формування фондів колекцій та зібрань), історико-видавничий (вивчення історії друку та друкарень) аспекти. Кожна з цих складових тоді ще не набула самостійного значення та існувала переважно в складі історії літератури, мови і культури, однак практична діяльність й розробка конкретних питань з історії книги були тісно пов’язані з вивченням книжкової та рукописної спадщини бібліотек для здійснення її наукового опису.

Теоретичне обгрунтування книгознавства як окремої бібліологічної дисципліни вперше було оформлене в 10-х роках XX ст. російським ученим М. Лісовським, який запропонував об’єднати в цій новій науці всі технічні, практичні та теоретичні відомості про книгу в її минулому та сучасному⁷⁵. Однак теорія історико-книгознавчих досліджень та книгознавства як науки ще не раз ставала приводом для дискусій стосовно різних концептуальних підходів та домінуючої ролі в комплексі наукових знань, необхідних для бібліотеки.

¹ Зведена історіографія подається в книзі: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Л., 2002. – С. 15–41.

² *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992.

³ *Шалашина Н.* Історія книги як наука в першій половині XIX ст. // Наук. пр. НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 42–59; *Вона ж.* Особливості розвитку історико-книгознавчої думки в Україні в другій половині XIX ст. // Там само. – Вип. 11. – С. 398–426.

⁴ *Шалашина Н.* Розвиток історико-книгознавчої думки в Україні у XIX ст. : Автореф. дис. ... канд. іст.наук. – К., 2004. – С. 14–15.

⁵ *Zubrzycki D.* Historyczne badania o drukarniach rusko-slawianskich w Galicyi.–Lwow, 1836. 90 s. У 1838 р. це видання в скороченому вигляді

вийшло російською мовою “Исторические исследования о русско-славянских типографиях в Галичине” в “Журнале Министерства народного просвещения” (ЖМНП). – Ч. 19, сентябрь, 9, с. 568–585.

⁶ *Болховитинов Евгений, митрополит*. Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – К., 1826. – 191 с.; *Он же*. Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии с присовокуплением разных грамот и выписок. – К., 1825. – 291, 272 + 8 с.

⁷ Болховитинов Евгений, митрополит // Словарь исторический о бывших писателях духовного чина Греко-Российской церкви. – М., 1995. – 416 с.

⁸ [Болховитинов Е.] О славянорусских типографиях // Вестн. Европы. – 1813. – Ч. 70., № 14. – Июль. – Отд. 2. – С. 104–129.

⁹ *Рукавиціна-Гордієвська Є.В.* Бібліографія наукової спадщини київського митрополіта Євгенія (Болховитинова) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2005. – Вип. 10. – С. 309–328. Фундаментальна праця дослідниці архівної спадщини та бібліотеки Є. Болховитинова, Є.В. Рукавиціної-Гордієвської, яка нещодавно пішла з життя (2006 р.), була підготовлена в першому варіанті у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Сьогодні це надзвичайно цінне видання готується до друку посмертно.

¹⁰ *Шалашина Н.* Михайло Максимович і його “Книжная старина Южно-русская” // Вісн. Книжкової палати. – 2000. – № 3. – С. 32–33.

¹¹ *Шалашина Н.* Історія книги як наука в першій половині XIX ст. // Наук. пр. НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 42–59; *Вона ж.* Михайло Максимович і його “Книжная старина Южно-русская” // Вісн. Книжкової палати. – 2000. – № 3. – С. 32–33.

¹² *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Л., 2002. – С. 15–16.

¹³ *Соколов П.И.* Каталог обстоятельный российский рукописным книгам к российской истории и географии принадлежащих, в Академической библиотеке находящихся. – СПб., 1818.

¹⁴ *Калайдович К., Строев П.* Обстоятельное описание славяно-русских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке графа Ф.А. Толстого. – М., 1825; *Строев П.* Библиотека Императорского Московского Общества истории и древностей российских. – М., 1842; *Востоков А.Х.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума. – СПб., 1842.

¹⁵ *Бычков А.Ф.* Описание церковно-славянских и русских рукописных сборников Имп. Публ. б-ки. – СПб., б.г. – Ч. 1–2.

¹⁶ *Викторов А.* Собрание рукописей И.Д. Беляева. – М., 1881; *Горский А В., Невоструев К.Н.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. – М., 1855–1917. – Т. 1–4; Славяно-русские рукописи В.М. Ундольского, описанные самим составителем и бывшим

владельцем собрания. С приложением очерка собрания рукописей В.М. Ундольского в полном составе, написанное А.Е. Викторовым. – М., 1870; *Попов А.* Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова. – М., 1872; *Титов А.А.* Рукописи славянские и русские, принадлежащие д. чл. Имп. Русского Археологического общества И.А. Вахрамееву. – М., 1888. – Вып. 1–2; *Яцимирский А.И.* Опись старинных славянских и русских рукописей собрания П.И. Щукина. – М., 1897; *Прозоровский Д.* Опись древних рукописей, хранящихся в Музее Имп. Русского Археологического общества. – СПб., 1879.

¹⁷ *Леонид, арх.* Сведения о некоторых славянских рукописях, поступивших из св. Троице-Сергиевой Лавры в библиотеку Троицкой духовной семинарии в 1747 г. // ЧОИДР. – М., 1883. – Кн. 2. – С. 81–107.

¹⁸ *Калужняцкий Э.* К библиографии церковно-славянских печатных изданий в России. – СПб., 1886.

¹⁹ *Родосский А.* Описание 432-х рукописей, принадлежащих С.-Петербургской духовной академии и составляющих ее первое по времени собрание. – СПб., 1894; *Сперанский М.Н.* Описание рукописей Тверского музея // ЧОИДР. – М., 1891.

²⁰ *Иконников В.И.* Новые коллекции рукописей в России. – К., 1890.

²¹ *Георгиевский П.* Собрание Н.С. Тихонравова. – М., 1913.

²² *Лихачов М.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. – СПб., 1891.

²³ *Соболевский А.И.* Славяно-русская палеография: лекции А.И. Соболевского. – СПб., 1908. – Т. 2. – 120 с.; *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – М., 1906.

²⁴ *Соболевский А.И.* Каталог славяно-русской палеографической выставки в Археологическом институте. – СПб., 1907; *Он же.* Новый сборник палеографических снимков с русских рукописей XI–XVIII вв. – СПб., 1906.

²⁵ *Срезневский И.И.* Славяно-русская палеография XI–XIV вв. Лекции читанные в Императорском С.-Петербургском университете в 1865–1880 гг. – СПб., 1885.

²⁶ *Иванова О.А.* Рукописна книга XVI ст. в Україні. Основні засади кодикологічного опису: Автореф. дис. ... канд філол. наук. – К., 2003. – С. 5–6.

²⁷ *Исаевич Я.* Вказ. праця. – С. 21.

²⁸ Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1900; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1903 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института

князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901–1905 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1905.

²⁹ *Абрамович Д.И.* Описание рукописей Санкт-Петербургской Духовной Академии: Софийская библиотека: В 3 вып. – СПб., 1905–1910. – Вып. 1. – 1905; Вып. 2. – 1907; Вып. 3. – 1910.

³⁰ *Крыжановский Г.* Рукописные Евангелия киевских книгохранилищ. Исследования языка и сравнительная характеристика текстов. – К., 1889.

³¹ *Голубев С.Т.* Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII столетий // Тр. КДА. – 1876. – № 1. – С. 121 – 161; № 2. – С. 359–398; *Он же.* О первопечатных церковно-славянских книгах, изданных в Кракове 1491 г.: Библиогр. заметка. – К., 1884; *Он же.* О составе библиотеки Петра Могилы // Тр. Третьего Археол. съезда в России, бывшего в Киеве в 1874 г. – К., 1878. – Т. 2. – С. 257–268.

³² *Ундольский В.М.* Очерк славянорусской библиографии. – М., 1871. – Вып. 1.

³³ *Барановский С.* Краткие исторические сведения о бывших на Волыни православных типографиях // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 18. – С. 763–787.

³⁴ *Беленький Т.И.* Опись церковно-богослужбных книг, принадлежавших комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Камянец-Подольский, 1876.

³⁵ *Березин В.* Описания рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881. – 81 с.

³⁶ *Березин В.* Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С. Петербурга // ЖМНП. – 1846. – Ч. 50. – Отд. III. – С. 33–48.

³⁷ *Сецинский Е.И.* Опись старопечатных книг музея Подольского церковного историко-археологического общества. – Камянец-Подольский, 1904. – 197 с.

³⁸ *Лилеев М.И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880.

³⁹ *Грузинский А.С.* Краткое описание рукописей Черниговского епархиального древлехранилища. – IP НБУВ, ф. 329, № 99.

⁴⁰ *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 55–62; *Перетц В.М.* К вопросу о рациональном описании древних рукописей // Тр. Тверского Обласного Археол. съезда. – Тверь, 1905. – С. 1–10. – Отт.

⁴¹ *Ляхоцький В.П.* Тільки книжка принесе волю українському народові... – К., 2000. – С. 216–217.

⁴² *Перетц В.Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. – К., 1911; *Он же.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринбург 1–10 июня 1910 г. – К., 1910; *Он же.* Отчет об экскурсии семинария русской фило-

логии в Киев 30 мая – 10 июля 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916.

⁴³ *Маслов С.И.* Рукописи Софійської катедри в Києві // ЗНТШ. – 1906. – Т. 72, кн. 4. – С. 122–140; *Он же.* Описание рукописей исторического общества Нестора Летописца. – К., 1908. – 58 с.; *Он же.* Обзор рукописей библиотеки Императорского университета Св. Владимира. – К., 1910. – 42 с.; *Он же.* Библиографические заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных изданиях. – Варшава, 1910.

⁴⁴ *Ковальчук Г.І.* Дослідження С. Маслова в галузі історії книги // Перші книгознавчі читання: Зб. наук. праць. – К., 1997. – С. 28–32; *Ковальчук Г.І., Королевич Н.Ф.* Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880–1957): Біобібліогр. нарис. – К., 1995.

⁴⁵ *Маслов С.И.* Критико-библиографический обзор новейших трудов по славяно-русской библиографии и палеографии. – К., 1918. – 16 с.

⁴⁶ *Щеглова С.А.* Описания рукописей Киевского художественного научного музея имени Государя Императора Николая Александровича. – Пг., 1916. – 112 с.

⁴⁷ *Ісаєвич Я.* Вказ праця. – С. 17.

⁴⁸ *Wagilewicz Jan Dalibor.* Pisarze polscy Rusini (wraz z dodatkiem: Rosarze łacijscy Rusini). – Przemyśl, 1996.

⁴⁹ *Колосовська О.* Кирилична стародрукована книга у дослідженнях галицьких учених (кінець XVIII – перша половина XX ст.) // Наук. пр. НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 7–36; *Вона ж.* І. Франко – дослідник та користувач стародрукованої книги // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали Міжнарод. наук. конф. (Львів, 25–27 верес. 1996 р.). – Л., 1998. – С. 120–123; *Галушко М.В.* Особисті бібліотеки А.С. Петрушевича і М.С. Возняка та колекції І.С. Свенцицького та Ф. Ржегоржа як джерело до вивчення історії слов'янських народів // Бібліотека – скарбниця духовності: Матеріали Міжнарод. наук. конф. – К., 1993. – С. 130–139.

⁵⁰ *Барвінський О.* Ставропігійське брацтво Успенське у Львові, его засноване, діяльність и занечене церковно-народне. – Л., 1886. – 84 с.; *Він же.* Стара руська брошюра, видана 1676 року в Новгороді Сіверськім, описуюча посвячення Лазаря Барановича на єпископа // Зоря. – 1891. – № 24. – С. 480.

⁵¹ Серед значної кількості його видань можна відзначити, наприклад: *Франко І.* Кінцеві записки в староруських рукописах // ЗНТШ. – 1906. – Т. 74, кн. 6. – С. 145–149; *Він же.* Причинки до історії руської літератури XVIII віку: Дрогобицький збірник рукописних апокрифічних оповідань // Зоря. – 1886. – № 9. – С. 155–156; *Він же.* Причинок до історії галицько-русського письменства XVII в. // ЗНТШ. – 1912. – Т. 107. – С. 110–115; *Він же.* Причинок до студій над Острожською біблією // ЗНТШ. – 1907. – Т. 80, кн. 6. – С. 5–18.

⁵² *Петров А. Л.* Старопечатные церковные книги в Мукачево и

Ужгороді // ЖМНП. – 1891. – Ч. 275, кн. 6. – С. 209–215; *Він же*. Старопечатные церковные книги в Мукачеве и Унгваре // Материалы для истории Угорской Руси. – СПб., 1906. – Кн. 4. – С. 65–71.

⁵³ *Студинський К.* “Адельфотес” граматыка видана у Львові в р. 1591 // ЗНТШ. – 1895. – Т. 7, кн. 3. – С. 1–42; *Він же*. Пам’ятки кириличного письменства кінця XVI і поч. XVII в. // Пам’ятки українсько-руської мови і літератури. – Л., 1906. – Т. 5; *Він же*. Пам’ятки полемічного письменства кінця XVI – початку XVII ст. / Видав К. Студинський. – Л., 1906. – Т. 1; *Він же*. Три панегірики XVII віку // ЗНТШ. – 1896. – Т. 12.

⁵⁴ *Головацький Я.Ф.* Библиография галицко-русская с 1772–1848 года // Галичанин. – 1863. – Кн. 1, вып. 3/4. – С. 309–327.

⁵⁵ *Головацький Я.Ф.* Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славяно-русских книг церковной печати с 1491-го по 1864 год, в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати. – СПб., 1874; *Он же*. Книга о новом календаре, напечатанная в Риме в 1596 году. – СПб., 1877.

⁵⁶ *Головацький Я.Ф.* Библиографические находки во Львове. О рукописях и старопечатных изданиях, хранящихся в библиотеке Ставропигийской церкви Успения. – СПб., 1873; *Він же*. Коротка відомість о рукописах слов’янських і руських находящихя в книжниці монастиря св. Василя Великого (Онуфрія) у Львові // Русалка Дністровая). – К., 1972. – С. 122–129. – (Фотокопія з видання 1837 р.

⁵⁷ *Колосовська О.* Кирилична стародруківана книга у дослідженнях галицьких учених (кінець XVIII – перша половина XX ст.) // Наук. пр. НБУВ. – 2003. – Вип. 10. – С. 13–16. *Вона ж.* Кириличні стародруки з бібліотеки Антона Петрушевича // Проблеми слов’янознавства. – 1995. – Вип. 47. – С. 95–98; *Вона ж.* А.С. Петрушевич – колекціонер і дослідник стародруківаної книги // Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку суспільства. – Л., 1998. – Вип. 2. – С.151–161.

⁵⁸ *Петрушевич А.* Подробное описание Помянника Крестовоздвиженской Церкви Успения Богородицы в Львове // Зоря Галицька. – Львов, 1951. – 67–72; *Он же*. Историческое известие о древней Почаевской обители ЧСВВ и типографии ея, з росписью в той печатным книгам // Галичанин. – Львов, 1963. – Вип. 3/4. – С. 158–181.

⁵⁹ *Петрушевич А.* Иван Федоров, русский первопечатник. – Львов, 1883; *Он же*. О начале книгопечатания на Руси вообще, и в городе Львове в особенности // Временник Института Ставропигийского с месящесловом. – Львов, 1884; *Он же*. Франциск Скорина, издатель русской Библии в Праге чешской в 1517, 1518 и 1519 годах // Слово. – Львов, 1785. – № 130; *Он же*. Букварь напечатанный Спиридоном Соболев в Кутейне 1631 года // Вестник Народного Дома. – Львов, 1890.

⁶⁰ *Петрушевич А.* Хронологическая роспись церковных и мирских

русско-словенских книг, напечатанных кирилловскими буквами в городе Львове, начиная с 1574 до 1800 года. – Львов, 1884. – 23 с.; *Он же*. Каталог церковно-словенских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на археолого-библиографической выставке в Ставропигийском заведении. – Львов, 1888. – 45 с.

⁶¹ *Колосовська О.* Кирилична стародрукована книга у дослідженнях галицьких учених (кінець XVIII – перша половина XX ст.) // *Наук. пр. НБУВ.* – 2003. – Вип. 10. – С. 16.

⁶² *Шараневич И.* Каталог археолого-библиографической выставки Ставропигийского института в Львове. – Львов, 1888; *Он же*. Каталог археологическо-артистических предметов, церковно-славянских рукописей и старопечатных книг. – Львов, 1890; *Головацкий Я.* Несколько слов о Библии Скорины и о рукописной русской Библии из XVI столетия, обретающихся в библиотеке монастыря Св. Онуфрия во Львове. – Львов, 1863.

⁶³ *Черниш Н.І.* Книгознавча діяльність І. Свенціцького // *Наук. пр. НБУВ.* – 2004. – Вип. 13. – С. 150–172; *Вона ж.* Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909–1939). – К., 2006. – 215 с.

⁶⁴ *Свенціцький І.* Про музеї і музейництво. – Л., 1920. – 79 с.

⁶⁵ *Свенціцький І.* Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича: В 3 ч. – Л., 1906–1911. – Ч. 1. – 1906. – 242 с.; Ч. 2. – 1911. – 294 с.; Ч. 3. – 1911. – 193 с.; *Он же*. Церковно- и русско-славянския рукописи Публичной Библиотеки Народного Дома во Львове. – СПб., 1904. – 65 с. (Отд. оттиск из Известий ОРЯС. – 1904. – Т. 9. – Кн. 3. – С. 350–414); *Он же*. Опись Музея Ставропигийского Института во Львове. – Львов, 1908.

⁶⁶ *Гумецька Л.* Професор Іларіон Свенціцький: До 80-річчя з дня народження // *Укр. мова в шк.* – 1956. – № 3. – С. 41.

⁶⁷ *Свенціцький І.* Бучакське Євангеліє: палеографічний опис // *Зап. НТШ.* – Л., 1911. – Кн. 5. – С. 5–17; *Он же*. Описание иноязычных новейших карпато-русских рукописей библиотеки Народного Дома во Львове // *Научно-литературный сборник “Галицко-русской материцы”.* – Львов, 1904. – Т. 3, кн. 4. – С. 81–104; 1905. – Т. 4, кн. 1. – С. 108–149.

⁶⁸ *Свенціцький І.* Каталог книг церковно-слов'янської печаті Національного музею у Львові. – Жовква, 1908. – 213 с.

⁶⁹ Іларіон Свенціцький як дослідник давнього українського друкарства // *Черниш Н.* Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909–1939). – К., 2006. – С. 11–112; *Черниш Н.І.* Книгознавча діяльність І. Свенціцького // *Наук. пр. НБУВ.* – Вип. 13. – К., 2004. – С. 150–172.

⁷⁰ *Сохань С.В.* Рукописні матеріали М.І. Петрова і традиції збирацької діяльності та особливості формування рукописного фонду бібліотеки Київської духовної академії // *Наук. пр.НБУВ.* – Вип. 9. – К., 2002. – С. 327–336; *Вона ж.* Бібліотечно-археографічна діяльність М.І. Петрова (1840–

1921) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 16 с.; *Крайній К.* Історики Києво-Печерської Лаври XIV – початку XV ст. – К., 2000. – 161 с.

⁷¹ *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея в Императорской Киевской Духовной академии. – Т. 1. – Саратов, 1916. – 176 с.

⁷² *Петров Н.И.* Типик о церковном и о настенном письме епископа Нектария из его сербского града Веласа 1599, и значение его в истории русской иконописи. – СПб., 1899; *Он же.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии: В 3 вып. – К., 1875–1879. – Вып. 1. – 1875. – 280 с.; Вып. 2. – 1877. – 542 с.; Вып. 3. – 1879. – 683 с.; *Он же.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. – М., 1891–1904. – Вып. 1. – 1891. – 321 с.; Вып. 2. – 1897. – 294 с.; Вып. 3. – 1904. – 307 с.

⁷³ *Черниш Н.* Іван Огієнко та його концепція витоків українського друкарства // Наук. пр. НБУВ. – 2004. – Вип. 13. – С. 142–154.

⁷⁴ *Ляхоцький В.П.* Тільки книжка принесе волю українському народові... – К., 2000.

⁷⁵ *Лисовский Н.М.* Книговедение как предмет преподавания, его сущность и задачи: Вступительная лекция, читанная 28 сент. 1915 г. в Императ. Петроград. ун-те. – Пг., 1915. – 24 с.